

ГЕРАСИМЧУК О.М.

ДИСКУСІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКИХ МІСЦЕВИХ КОМІТЕТАХ ЩОДО ВПЛИВУ ОБЩИННОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Розглянуто передумови столипінських аграрних перетворень початку ХХ століття в Чернігівській губернії, зокрема обговорення в місцевих комітетах питання про вплив общинного землеволодіння на становище сільського господарства губернії.

Столипінською аграрною реформою називають комплекс заходів, які були вжиті царським урядом Російської імперії в особі прем'єр-міністра П.А.Столипіна для ліквідації традиційного общинного землеволодіння на селі і поетапне введення особистої селянської земельної власності. Однак, як зазначав дослідник аграрної історії С.М.Дубровський, Столипін менш за все був автором цієї реформи. На думку вченого, головні положення аграрних перетворень були розроблені ще до появи Столипіна при владі, а за нього лише одержали своє оформлення. Аграрну реформу початку ХХ століття, зазначає Дубровський, “стали називати столипінською як, скажімо, шибениці назвали “столипінськими галстуками”, хоча, зрозуміло, Столипін не був їх винахідником”¹.

Питанням передумов і підготовки столипінської аграрної реформи присвячено немало досліджень. Зокрема, до цих проблем звертались у своїх публікаціях український дослідник аграрної історії М.Якименко, російські історики А.Глаголев, С.Дубровський, М.Румянцев, С.Сідельников². Названі автори розглядали процес підготовки реформ у загальноімперському масштабі. Професор російської історії із США Д.Мейсі розглядав столипінську аграрну реформу як складову частину широкої соціальної, політичної і економічної програми, спрямованої на корінне перетворення існуючої системи при збереженні політичної спадкоємності³. Незважаючи на значну кількість досліджень, разом з тим спостерігається недостатність вивчення проблем стосовно проходження процесів підготовки і реалізації земельної реформи у Чернігівській губернії. Питання ж дискусій у чернігівських повітових комітетах щодо можливих шляхів проведення аграрних перетворень взагалі не досліджувалось. Тому метою цієї статті є показ специфіки регіону в плані особливостей підготовки аграрних перетворень на тлі загальноімперських подій.

Загальноприйнято вважати, що початок реформам в аграрному секторі економіки було покладено Указом від 9 листопада 1906 р., за яким кожен домогосподар-общинник одержував право закріплення свого наділу в особисту власність. Насправді ж перетворення на селі розпочались значно раніше, приблизно з останньої чверті ХІХ ст., а на початку ХХ ст. питання реформування аграрної галузі набуло особливої актуальності.

Герасимчук Олександр Михайлович - аспірант кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Ще задовго до Столипіна було висловлено немало ідей щодо шляхів проведення реформ на селі. Для початку їх реалізації необхідно було, щоб вони були систематизовані і трансформовані в життєздатну політичну програму. Крім того, ця програма повинна була набути поширення, перш ніж у неї могла з'явитись підтримка, необхідна для перетворення її в закон. Складові елементи програми Столипіна - ліквідація черезсмужжя, перехід до хуторів, використання кооперації, розвиток меліорації, запровадження триступеневої сільськогосподарської освіти, організація дешевого кредитування для селян, утворення землеробської партії, яка б реально представляла інтереси дрібних землевласників, - склались в період 1902-1905 рр.⁴

Головну роль у перетворенні ідей аграрного реформування у всеохоплюючу програму відіграли дві урядові комісії, скликані в 1902 р.: міжвідомча Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням міністра фінансів С.Ю.Вітте (хоча насправді нею керував його помічник О.О.Ріттіх) і Редакційна комісія з питань селянського законодавства Міністерства внутрішніх справ, яку очолював начальник земського відділу В.І.Гурко.

Ці комісії діяли незалежно одна від одної і часто розглядались як такі, що були спеціально створені, аби протистояти одна одній. На практиці ж між ними існував взаємодоповнюючий поділ праці. До 1904 р. ці дві конкуруючі організації досягли згоди як щодо основних напрямів реформи, так і щодо шляхів її реалізації. Суть їх пропозицій полягала в поступовій індивідуалізації і інтенсифікації селянського господарства і в кінцевому рахунку - у перетворенні селянського господарства в систему дрібної приватної власності, яка ґрунтувалась на хуторах або сімейних фермах⁵.

У 1902 р. було видано Особливий додаток до IX тому збірника законів під назвою "*Положення про становище на селі*", який був розісланий Департаментом загальних справ МВС на місця для ознайомлення з ним. 24 вересня 1902 р. ці книги надійшли чернігівському губернатору, а потім були розподілені між органами державного управління і посадовими особами. Всього до Чернігівської губернії таких "*Положень*" надійшло 209 екземплярів⁶. На цей час питання про покращення становища в сільському господарстві вже активно обговорювались на засіданнях повітових комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості і земських управ.

Царем Миколаєм II також було видано ряд указів, які стосувались проведення внутрішніх реформ з метою попередження революційного руху, зокрема Маніфест "*Про необхідність удосконалення державного порядку*" від 26 лютого 1903 р. №1881. Маніфестом передбачалось спрямувати проекти, що стосувались перегляду законодавства щодо стану сільського господарства, на місця для їх подальшої розробки і узгодження з місцевими особливостями на губернських нарадах за участю гідних діячів.

Пропонувалось в основу цих доопрацьованих проектів покласти недоторканність общинного ладу в селянському землеволодінні, одночасно відшукавши способи для полегшення окремим селянам виходу із общини⁷. Цей Маніфест був заслуханий 7 березня 1903 р. в Чернігівському губернському правлінні⁸, яке своєю постановою зобов'язало поліцмейстерів

і повітових урядників обнародувати царський указ і доповіді про виконання розпорядження⁹.

Розробники програми аграрних перетворень вважали свої пропозиції такими, що прямо відображають селянські потреби і які узгоджуються з довгостроковими тенденціями розвитку сільської економіки. Вони також усвідомлювали, що необхідні зміни не могли залежати лише від однієї селянської ініціативи. Для досягнення успіху реформа повинна була проводитись зверху. Бажаючи підвести широку суспільну базу під свої висновки, Вітте за допомогою свого товариша, міністра внутрішніх справ Сипягіна перш за все організував широке опитування на місцях - у губернських і повітових комітетах по селянській справі¹⁰.

Відповідно до програми Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості в багатьох повітах і губерніях Російської імперії створювались місцеві комітети з потреб сільськогосподарської промисловості, метою яких був збір пропозицій щодо якнайскорішого підйому села і покращенню становища селянства. Програма Особливої наради практично не стосувалась питань общинного землеволодіння і переселення на вільні землі (що, як відомо, були ключовими у майбутній столипінській аграрній реформі), а більше стосувалась поширення сільськогосподарських знань, заходів боротьби із шкідниками та пожежами, охорони власності, будівництва доріг, усунення черезсмужжя, питань оренди, обміну земель, заходів з поліпшення агрокультури. Але в більшості місцевих комітетів Особливої наради саме на питання залежності сільського господарства від характеру землекористування і правового становища селян було звернено особливу увагу¹¹.

Пункти програми Особливої наради позначались великими літерами алфавіту від А до Ю і за цими пунктами в губерніях проходили обговорення. Общинного землеволодіння стосувався пункт Ч, який називався *“Заохочення до добровільного розселення селян в межах наділу і до скорочення черезсмужного користування”*. Одночасно Міністерство фінансів, очолюване Вітте, розіслало у повіти анкети, в яких ставились питання про удосконалення землевпорядкування, кооперації, кредиту, підсобних промислів і т.п. Зі свого боку, місцеві комітети організували засідання, на яких виступали землевласники, купці, селяни¹². Матеріали таких засідань публікувались окремими томами по губерніях, в тому числі і по Чернігівщині.

Створювані в Європейській Росії губернські і повітові комітети з потреб сільськогосподарської промисловості об'єднували представників регіональної еліти: чиновників, великих землевласників, представників земств і дворянського самоврядування, агрономів, редакторів газет, тобто тих, хто відіграв важливу роль в житті тогочасного суспільства. Головами повітових комітетів були місцеві предводителі дворянства.

Чернігівський губернський комітет з потреб сільськогосподарської промисловості був створений 22 березня 1902 р. Головою його було призначено спочатку чернігівського губернатора Є.К.Андрєєвського, а з 25 січня 1903 р. ним став виконуючий обов'язки губернатора О.О.Хвостов¹³. Ключовим питанням, яке обговорювалось на засіданнях губернського і повітових комітетів, було: як зупинити падіння продуктивності сільського господарства і підвищити його ефективність. Ознайомлення з думками

губернських повітових комітетів щодо причин негараздів у сільському господарстві губернії, безсумнівно, становить для нас значний інтерес, оскільки думки і висновки представників комітетів із різних місцевостей, а нерідко - з одних і тих самих повітів, були часто протилежними.

Необхідно зазначити, що на Чернігівщині комітети відповідально поставилися до розробки пропозицій з пунктів програми Особливої наради, враховуючи, що общинне землеволодіння в Чернігівській губернії охоплювало близько 53% всіх селянських господарств¹⁴.

Таблиця 1
Площа общинного землеволодіння в Чернігівській губернії в 1905 році
(Складено за даними: Статистика землевладения 1905 г. - Вып.47. - Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С.10)

Повіти	Надільні землі				
	Кількість общин	Кількість дворів	Площа землі в общинному землеволодінні	В середньому на 1 двор	% в загальній площі
Чернігівський	335	22305	157566	7,1	58,7
Борзнянський	145	24346	164472	6,8	67,6
Глухівський	279	19643	127996	6,5	38,1
Городнянський	406	21961	133090	6,1	42,5
Козелецький	193	23921	138512	5,8	48,6
Конотопський	264	23566	114558	4,9	54,8
Кролевецький	270	23712	141521	6,0	61,0
Мглинський	608	27760	155714	5,6	48,2
Н-Сіверський	183	22078	145800	6,6	48,3
Новозибківський	324	24706	183443	7,4	57,2
Ніжинський	156	24485	119012	4,8	60,6
Остерський	157	21902	190492	8,5	54,7
Сосницький	346	28913	182126	6,3	49,1
Стародубський	525	22791	137593	6,1	45,5
Суразький	255	35349	237314	6,7	70,9
Усього по губернії	4448	367369	2329209	6,3	53,1

Управляючий Чернігівською казенною палатою А.М.Рождественський зазначав, що розгляд питань про вплив общинного землеустрою на стан землеробства в Чернігівській губернії становить інтерес, оскільки на її території одночасно існувало і общинне, і подвірне, і хутірське землеволодіння. Община переважала у північних повітах, у середніх і південних - подвірне землеволодіння і приватні володіння козаків. До числа повітів, де переважало общинне землеволодіння, чиновник відносив Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський і частково Сосницький, Глухівський і Новгород-Сіверський повіти¹⁵. Слова управляючого Чернігівською казенною палатою підтверджують статистичні дані (табл.1).

Дані таблиці свідчать, що крім вищеназваних повітів, де, за словами А.М.Рождественського, застосовувалось общинне землеволодіння, значна кількість общин була також в Чернігівському і Городнянському повітах. Такий нерівномірний розподіл общинного землеволодіння по території Чернігівської губернії не міг не накласти свій відбиток на пропозиції губернських комітетів щодо покращення становища сільського господарства і на думки представників місцевих комітетів щодо впливу типу землеволодіння на стан сільського господарства.

А.М.Рождественський у своїй *“Записці про сучасний стан сільсько-господарської промисловості в Чернігівській губернії”* наголошував, що *“покращення сільського господарства може бути досягнуте не на ґрунті теоретичних міркувань, почерпнутих із іноземних джерел, а тільки шляхом вияснення сучасного стану господарства в кожній окремій місцевості, а також причин, які несприятливо діють на його розвиток”*¹⁶. На його думку, яку він висловив у висновку на відгуки повітових комітетів з питань програми, запропонованої Особливою нарадою, *“багато нещастя людей відбуваються не стільки від того, що вони не зробили того, що потрібно, скільки від того, що вони роблять те, чого робити не потрібно”*¹⁷.

Як вже зазначалось, програма Особливої наради містила багато пунктів, які стосувались покращення становища в сільському господарстві. Питання розселення селян в межах наділу (тобто можливість заснування хутірського господарства) і подолання черезсмужжя для різних комітетів унаслідок місцевих умов мало різний ступінь важливості.

Актуальність питання розселення для ряду комітетів полягала у значній кількості пожеж, які завдавали великої шкоди селянам. Значні масштаби лиха не в останню чергу були пов'язані зі скупченістю селянських осель, їх близькою відстанню між собою. Саме з цієї причини категорично за скасування общинного землеволодіння висловились у Суразькому повітовому комітеті¹⁸.

Актуальність боротьби з пожежами для Суразького повіту можна простежити за статистикою страхування будівель від пожеж у північних повітах у 1897-1905 рр. І за кількістю застрахованих будівель (1177), і за кількістю страхових випадків (332) Суразький повіт посідав перше місце¹⁹. Рішення суражан підтримали у Новгород-Сіверському і Борзнянському повітових комітетах. У *“Записці”* голови Новгород-Сіверської повітової земської управи А.А.Томіловського читаємо: *“Головним і безумовним засобом скорочення кількості спустошливих пожеж - розпланування садиб*

погорільців без згоди селян і розселення їх в межах їх наділу, а для цього необхідно скасувати общинне землеволодіння”²⁰. Представник Борзнянського повітового комітету І.В.Котляревський на одному із засідань комітету доповідав: “Кожному окремому власнику необхідно надати право поселення на одній із належних йому суспільних ділянок. Цей захід міг би привести до розвитку так званого хутірського господарства і, крім цього, сприяв би розселенню і зменшенню скупчення в поселеннях, що небезпечно у відношенні пожеж”²¹.

Однак у такого підходу до общинного землеволодіння були і опоненти. У висновку вже згадуваного управляючого Чернігівською казенною палатою А.М.Рожественського за відгукми повітових комітетів на питання програми, запропонованої Особливою нарадою, зазначалось: “Важко встановити пряме співвідношення між общинним землекористуванням і високим рівнем пожеж в поселеннях, оскільки небезпека вигорання однаково велика за всіх існуючих форм селянського землеволодіння, завдяки нинішнім економічним умовам і рівню культури. Навряд чи можна визнавати це лихо найжорстокішим: епідемії і епізоотії разом з конокрадством, а також неврожаї ... викликають не менш тяжкі наслідки, чим пожежі при малоцінності селянських споруд”²².

А ось думка землевласника - земського начальника 4-ї ділянки Остерського повіту Н.А.Максимовського: “В північному регіоні скупченість будівель така, що по дахам будівель можна пройти все село (наприклад, с.Лопатні, Суразького повіту)... Із цього зовсім не випливає, що питання про розширення садибної землі повинне вирішуватись шляхом скасування общинного землеволодіння, як цього бажає Суразький комітет. Общинне землеволодіння - питання дуже важливе і заради пожежних заходів не можна так легко відмовлятися від общинного землеволодіння. Общинне землеволодіння не може служити перешкодою при розширенні садибної осілости. Від товариства залежить, щоб при переділі землі відвести її частину під садибну землю і, відповідно, зменшити таким дворам ділянки в полі і на сінокоші. Це всюди практикується при земельних переділах в Остерському повіті у казенних селян, в яких існує общинне землекористування”. Той же Максимовський зовсім не вважав общину причиною занепаду сільського господарства, а на його переконання “сільсько-господарська промисловість страждала з наступних причин: 1) виснаження землі і мала її кількість для зростаючого населення; 2) відсутність капіталів”²³.

Інший представник Остерського повітового комітету - голова Остерської повітової земської управи Я.М.Шмулевич негаразди сільського господарства вбачав у великій кількості свят на селі. Із його доповіді дізнаємось: “З політико-економічної точки зору значна кількість сільських свят - явище вкрай шкідливе, яке безумовно необхідно усунути”. Він підрахував, що Росія зазнає щорічно втрат на 600 млн. крб. від неробства і 40 млн. крб. витрачається на горілку у свята; це не враховуючи збитків від шкоди, завданої вживанням алкоголю, оскільки найбільше безчинств і злочинів припадає на святкові дні. Шмулевич запропонував комітету клопотатись перед урядом про те, щоб Святий Синод скасував хоча б ті свята, які не святкує держава²⁴.

Гостра дискусія щодо долі общинного землеволодіння розгорілась на засіданнях місцевих комітетів Глухівського повіту. На чергове засідання повітового комітету 15 листопада 1902 р. було подано доповідь члена Глухівського повітового комітету, дворянина М.М.Неплюєва щодо питання про селянську общину. Погоджуючись із тим, що *“община в тому вигляді і з тим характером, як вона тепер існує, не може нікого задовольняти, стримує всіляку можливість покращення селянського господарства і ставить особу селянина в тяжку, майже рабську залежність від товариства його односельців...”*, дворянин був переконаний, що *“скасування селянської общини буде для самих селян і для всієї Росії ще більшим злом, чим її існування навіть в нинішній незадовільній формі, і привело б неминуче до швидкого обезземелення більшості селян, швидкого росту пролетаріату із усіма його невідгідними як економічними, так і етичними, соціальними і політичними наслідками...”*²⁵.

На місці нинішньої общини з її дрібними земельними ділянками Неплюєв пропонував організувати виробничу і споживчу артіль, в якій громада могла б застосувати все корисне для кращої обробки землі і підвищення її доходності. Община, на його думку, могла б створити промислові заклади і технічні виробництва, запрошувати освічених керівників і спеціалістів, а також відкладати частину доходу в загальний і страховий капітал, що дало б можливість купувати землю і на ній облаштовувати нові общини для надлишкового населення. Цим би було вирішене питання перенаселення. В такій общині, стверджував дворянин, *“ні сироти, ні вдови, ні хворі чи старі люди не залишилися б без піклування”*. Реформування общини, на думку Неплюєва, - справа довгого часу, але *“якщо важко лікувати хворобу - не причина для того, щоб її не лікувати взагалі; якщо неможливо вилікувати хворобу швидко - не причина для того щоб не починати лікування”*²⁶.

Здійснювати свою програму Неплюєв пропонував таким шляхом: *“Священик, учитель або поміщик, той хто виявився в даному випадку людиною доброї волі, міг би, зблизившись з дітьми сільської школи, виділяти із них кращі елементи і створювати із них братський союз, який би дружно прагнув до самовдосконалення. Вийшовши із школи, члени такого братського союзу могли б об'єднатись в братську артіль і покласти початок зерну, із якого поступово і природно виросте трудова община, яка буде життєво і економічно життєздатнішою чим всі ті, які її оточують. За спільного сприяння церкви, держави, крупних землевласників, інтелігенції і духовенства, Росія швидко б вкрилась такими трудовими общинами”*²⁷.

Вищеназваний дворянин Неплюєв, який був родичем цукрозаводчиків Терещенків, не просто голосливо заявляв про ідею реформування общини, а на момент засідання вже активно втілював свої задуми на практиці. Разом із двома своїми сестрами (він був неодружений) на своїх землях у Глухівському повіті він у 1881 р. створив сільськогосподарську комуну - *“Братство”*, до якого увійшли три поміщицькі садиби: хутори Воздвиженський, Рождественський і Хрестовий. На території, що входила в комуну, збудували цегельний і спиртовий заводи, тваринницькі ферми, худоба на яких була лише породиста. Працювали електростанція і млин, існувала телефонна мережа, закладено ставки з рибою, посаджено парки і величезний сад з

рідкісними сортами фруктових дерев. Поля оброблялись за найновішою агротехнікою, засівались сортовим зерном. Урожайність сільгоспкультур на полях братства у 2,5 рази перевищувала середню врожайність по Чернігівській губернії²⁸. Нагадаємо, що дискусії в місцевих комітетах якраз і були присвячені пошукам шляхів покращення стану сільськогосподарського виробництва.

Письменниця Є. Дімарова, дитинство якої пройшло в комуні, заснованій Неплюєвим, так описувала життя в організованому поміщиком “Братстві”:
“Працювали в цьому господарстві спочатку найманці з навколишніх сіл, але згодом підрости і свої робітники, бо Неплюєв брав на виховання і утримання дітей-сиріт з п’яти років, виключно “благородного” походження: не нижче церковного дяка. До дев’яти років ці сироти виховувались в будинках-інтернатах, а підлітки жили в гуртожитках. Одержували початкову освіту, потім спеціалізувались за сільськогосподарськими профілями: садівники, овочівники, рільники, пасічники, тваринники та інші, поєднуючи навчання з постійною практикою в господарстві. Побут також був добре організований: у гуртожитках - дві їдальні, пральні, лазні, побутові майстерні. Була і багата бібліотека, гуртки художньої самодіяльності, клуб. Функціонував і молитовний будинок. Дорослі члени “Братства” з благословення господаря одружувались і їм на декілька сімей виділялись котеджі. Талановитих юнаків Неплюєв навчав за свій рахунок і деяких навіть відправляв за кордон. Дорослі “братчики” одержували скромну зарплатню, а основні прибутки, і не малі, йшли господареві”²⁹.

Сам Неплюєв у своїй “Доповіді” зазначав: *“В наш час, коли всі прагнуть до комфорту, який доходить до розкоші, члени братства задовольняються дуже скромною обстановкою, бажаючи на себе витратити якомога менше... Наскільки вони безкорисливі - видно із того, що одержавши в своє розпорядження ... близько 2 мільйонів капіталу... майже всі гроші віддали на потреби братства, на господарське покращення”³⁰.*

Про М.М.Неплюєва і його трудове братство наприкінці XIX ст. писали в російській, англійській та французькій періодиці. Своєрідна система виховання в неплюєвському братстві стала предметом обговорення у Французькій академії наук і Краківській ратуші. Не лишилися байдужими до діяльності Неплюєва і такі міжнародні організації, як Міжнародна Ліга Миру, Англо-Російська Літературна Спілка у Лондоні та Міжнародна Спілка Єдиного Людства в Парижі. “Культурний скит”, “квітуча комуністична община”, “братерська злука на трудовому ґрунті” - ось далеко не повний перелік визначень, які давали трудовому братству³¹.

Комуна існувала і після смерті Неплюєва у 1908 р., і навіть деякий час після революційних подій 1917 р. Потім слово “братчик” набуло негативного відтінку та почало асоціюватись зі словами “антирадянець”, “потенційний шкідник”, “чужий елемент”. Сестер Неплюєва виключили з артілі як колишніх поміщиків і вони емігрували за кордон³². Є. Дімарова пише: *“Коли замість комуні став колгосп і колгоспники завели підсобні господарства, біля багатьох будинків зникли квітники і троянди. Квіти поскльовували кури, пооб’їдали кози, перерили свині. У дворах між плодовими деревами побудували курники, корівники і свинарники. Льодовні перетворили на ями*

для сміття ... Але колгосп залишався мільйонером аж до війни”³³. На жаль, цікавий експеримент глухівського реформатора та його духовні пошуки згодом були забуті.

Отже, час підтвердив життєздатність шляху не руйнування общини, а її реформування. Але в 1902 р. ідеї Неплюєва здавались нездійсненними і більша частина членів Глухівського повітового комітету не погодилась із пропозиціями дворянина. На своєму засіданні 13 грудня 1902 р. комітет зазначав, що “здійснити план п. Неплюєва можна було б лише за умови повного переродження людей” і “краще змиритись із збільшенням безземельного сільського населення, чим штучно перешкоджати виділенню із нього більш економічно сильних елементів, які, поступово вдосконалюючись в господарському відношенні, стануть більш міцніші і стійкіші”³⁴.

Інший представник Глухівського повіту - земський начальник А.П.Бахмацький у записці, поданій повітовому предводителю дворянства 14 грудня 1902 р., доповідав: “В товариствах із общинним землекористуванням ніякі заходи не покращать сільського господарства, бо невпевненість в постійному користування одним і тим же наділом відбиває у власника всіляке бажання робити хоч якісь затрати на покращення свого господарства, а ще й черезсмужжя заважає проводити які-небудь вдосконалення в землеробстві. Тому розселення на хутори тут неможливе. Бажаним було б якщо і не обов’язковий перехід від общинного землеробства до подвірно-спадкового, то принаймні, полегшення можливості до такого переходу, а саме, визнати законним рішення про перехід від общинного до подвірного землекористування за згоди половини домогосподарів”³⁵. Нагадаємо, що на момент проведення дискусій для виходу з общини необхідна була згода 2/3 общинників.

Деякі повітові комітети вважали за доцільне встановити мінімальний розмір відрубної ділянки, якою повинен володіти селянин для заснування хутірського господарства. Так, вже згадуваний Глухівський комітет вважав, що “утворення хутірського господарства було б бажаним тільки в тому випадку, якщо при такому розселенні створювалися б досить крупні господарські одиниці (6 десятин і більше)”³⁶. Мглинський повітовий комітет пропонував надати право розселення селянам, які володіли не менш як 3 десятинами в кожній зміні³⁷, а Городнянський повітовий комітет за таку норму вважав 5 десятин³⁸. Новозибківський повітовий комітет пропонував для утворення окремих поселень видавати селянам субсидії з боку уряду, а Селянському банку видавати позики тільки за умови придбання великих ділянок землі³⁹. Конотопський повітовий комітет вніс пропозицію, щоб Селянський банк сприяв купівлі землі для малоземельних і обмежував позики для тих, хто вже мав значні земельні володіння⁴⁰.

Козелецький повітовий комітет з потреб сільськогосподарської промисловості не акцентував уваги на впливі тієї чи іншої форми землекористування на стан сільського господарства, але заявляв, що зміна умов селянського землеволодіння і землекористування повинна бути поставлена на чолі всіх заходів, спрямованих на покращення сільського господарства. Важливими першочерговими заходами, які необхідно здійснити

стосовно селянського землеволодіння і землекористування, комітет визнавав:

а) оголошення наділених у подвірне володіння земельних ділянок особистою власністю їх власників;

б) скасування всіляких утисків щодо права розпорядження цими ділянками;

в) встановлення початку неподільності подвірних ділянок нижче встановленого розміру, який би забезпечував життєві потреби середньої селянської сім'ї;

г) видання правил, які б надавали особам, які володіють земельними ділянками в загальних змінах, можливість виділяти із загальнозмінного володіння і оселяти на своїх ділянках;

д) встановлення правил, які б полегшували збільшення площі поселень за примноження населення⁴¹.

Схожі ідеї були висловлені і головою Сосницького повітового комітету М.С.Ковалевським, який в своїй записці про заходи щодо знищення толочного права і черезсмузжя зазначав: *“Необхідна законодавча постанова про зміни права користування землею в тому смислі, щоб власники землі всіх станів, незалежно від розміру землі, мали необмежене право розпоряджатись своєю землею на свій розсуд, тобто могли б займати її під любий вид сільськогосподарської культури. Такий захід викликав би бажане розселення і хутірське господарство, переваги якого, безсумнівно, давно визнані культурними народами”*⁴².

За знищення та зменшення черезсмузжя і полегшення розселення селян на хутори висловились на своїх засіданнях також Конотопський⁴³, Крелевецький⁴⁴, Остерський⁴⁵, Новгород-Сіверський повітові комітети⁴⁶.

Ніжинський повітовий комітет пропонував надати право засновувати окремі поселення і вести окреме господарство лише за умови, *“якщо існує вільний проїзд до місць нових поселень”*⁴⁷. Подібна вимога була висунута і на засіданні Глухівського повітового комітету 15 листопада 1902 р., де зазначалось, що *“хутори повинні бути розміщені так, щоб кожен хутір мав вільний виїзд на дорогу загального користування”*⁴⁸.

Помірковано за скасування общинного землеволодіння виступали в Стародубському повітовому комітеті. Погоджуючись в цілому із необхідністю розселення і заснування хутірського господарства, комітет визнавав за необхідне, щоб при цьому пасовища залишались в общинному володінні, а ліси - у черезсмузжному, щоб при зведенні їх у відрубну ділянку не довелось вирубувати ліс⁴⁹.

На думку Чернігівського повітового комітету, одним із головних гальм у справі покращення стану сільського господарства є черезсмузжя і *“можливе широке утворення хуторів і розвиток хутірських господарств є самим раціональним шляхом як в боротьбі із черезсмузжям, так і головним чином у справі покращення і підняття сільськогосподарської промисловості, оскільки лише відчуючи себе власником, який вільно розпоряджається і користується майном, яке йому належить, сільський дрібний господар проявить потрібну ініціативу і підприємливість і безсумнівно всіма силами буде прагнути сприйняти все, що можливе для покращення свого господарства”*⁵⁰.

Заключне засідання губернського і повітових комітетів відбулось 18-20 квітня 1903 р. На цьому засіданні були присутні виконуючий обов'язки губернатора О.О.Хвостов, повітові предводители дворянства, голови земських управ, земські начальники і чернігівський міський голова М.Д.Рудін. На засіданні було прийнято постанову Чернігівського губернського комітету, яка узагальнила пропозиції повітових комітетів, а також заслухано деяких представників комітетів.

Оскільки нас перш за все цікавить думка губернського комітету щодо общинного землеволодіння, то загальний висновок з цього питання можна зробити словами вже згадуваного нами управляючого Чернігівською казенною палатою А.М.Рождественського: *“Необхідно констатувати, що у своїх висновках комітети Чернігівської губернії мени за все зупиняються на існуючих формах селянського землеволодіння, як причинах занепаду сільського господарства”*⁵¹. Дійсно, у постанові губернського комітету общинне землеволодіння згадується лише у зв'язку з пропозицією Суразького повітового комітету щодо скасування общини, яка, на їхню думку, винна у значних масштабах пожеж⁵². Натомість губернський комітет заходами для усунення черезсмузжя і розселення селян вважав: 1) розширення операцій Селянського банку, зокрема спрощення порядку здійснення угод і видачі позик на селянські потреби; 2) правильна організація переселень в інші місцевості - надання права вільного продажу землі переселенцям і переселення найбільш бідніших селян за рахунок казни; 3) полегшення умов здійснення обміну земель незалежно від станів, скасування обмежень при відчуженні козачих земель⁵³.

Якщо в постанові Чернігівського губернського комітету за доповідями повітових комітетів общинне землеволодіння було обділене увагою, то в *“Записці про сучасний стан сільськогосподарської промисловості в Чернігівській губернії, її потребах і засобах для їх задоволення”*, поданій губернському комітету А.М.Рождественським, общині відведено значне місце. У своїй *“Записці”* високопоставлений чиновник стверджував: *“Питання про потреби сільськогосподарської промисловості і про причини незадовільного її стану в даний час не мають тісного зв'язку чи безпосередньої залежності з питанням про ту чи іншу форму селянського землеволодіння. Чи буде існувати в даній місцевості общинне землеволодіння, чи воно буде підпадати під тип так званого “хутірського” господарства..., продуктивність сільського господарства буде у всіх випадках однаково визначатись загальним станом культури країни і тим ступенем розумового і особливо морального розвитку, на якому буде знаходитись не тільки чорноробоча сила, а і елементи, які організують і спрямовують народну працю. Традиції країни, дух народу, сила історичного впливу і народного побуту, який складався віками, а також характер і образ мислення місцевого інтелігентного класу, - ось що впливає на стан землеробства в даний час. За нинішнього стану моралі навіть найкращі умови для розквіту господарства в результаті не принесуть і сотої частини плодів, яких від них очікують”*⁵⁴.

На думку управляючого, порівняння умов господарської діяльності у різних місцевостях губернії показує, що порядок землекористування ніяким

чином не впливав на успішність селянського господарювання. Набагато більше шкоди сільському господарству завдали бездумні вирубки лісів, що призвели до заметів орної землі піском і втрати ґрунтами родючого шару⁵⁵. Єдиним шляхом виживання для селян, які залишались і без родючої землі, і без лісу, ставало переселення до інших губерній Російської імперії. Так було із мешканцями сіл Пакуль, Навоз, Рудня, Пильня Чернігівського повіту, які, винищивши ліс і залишившись без засобів існування, змушені були просити дозволу у влади про переселення⁵⁶.

А.М.Рожественський застерігав реформаторів від рішучого руйнування віками встановленого общинного устрою, оскільки *“преваги хутірського господарства на ґрунті російських відносин ще не перевірені на досвіді”*, а *“найкращою і найбільш правильною формою землеволодіння для кожного народу є та, яка склалась у нього історично”*. Далі він додав: *“Найкраща, найбільш правильна реформа та, яка вносить покращення в існуючий порядок, не порушуючи його, а це можливо лише за точного ретельного вивчення фактичних умов кожної даної губернії, а в її межах - кожної даної місцевості”*.

Висловив своє ставлення чиновник і на таке, на думку повітових комітетів, негативне явища, як черезсмузжя: *“Черезсмузжся, не дивлячись на всі свої недоліки, має для селян і значні зручності, оскільки завдяки йому за тієї мозаїчності ґрунтів в Чернігівській губернії досягається певне якісне зрівнювання ґрунтів, не кажучи вже про певні гарантії проти втрати всього урожаю у випадку якогось стихійного лиха (наприклад, побиття градом)”*.

Не бачив автор загрози господарюванню і в малоземеллі: *“Особливо багато знаходиться малоземельних селян в південних повітах (Ніжинському), що, однак, не є явищем шкідливим, боротись з яким передбачається реформою общинного землеволодіння, оскільки всі турботи повинні бути спрямовані на усунення не стільки малоземелля, скільки перепон для прогресивного розвитку сільськогосподарської промисловості, який може бути і тоді, коли маса населення буде взагалі “звільнена” від землі. Щодо попередження малоземелля і обезземелення, безумовно найбільш вдалою формою землеволодіння є общинна, яка, не утискаючи свободи пересування окремих осіб, в той же час надає гарантію слабким проти поглинання їх більш сильними елементами”*.

Висловивши свою думку щодо общинного землеволодіння в губернії, управляючий зробив висновок про те, що *“з точки зору інтересів Чернігівської губернії... питання про переваги чи недоліки общинного або подвірного землеволодіння не мають для неї серйозного значення, і в питаннях про заходи покращення сільськогосподарської промисловості могло б взагалі не обговорюватись”*⁵⁷.

Відкинувши общинне землеволодіння як причину негараздів у сільському господарстві, А.М.Рожественський визначив такі шляхи для покращення стану сільського господарства Чернігівської губернії:

- 1) припинення хижацького винищення лісів і відновлення їх на місцях винищення, що усунуло б ерозію ґрунтів і втрату ними родючого шару;
- 2) розвиток і поширення промислів, що пов'язані із сільським господарством і дають заробіток сільському населенню: цукрові заводи,

млини, маслобійні, заводи для обробки конопель і картоплі;

3) організація сільськогосподарського кредитування, незалежного від комерційних банків;

4) покращення ґрунтових доріг, встановлення нагляду за переправами через річки і мостами, що поліпшило б умови реалізації селянами продуктів і усунуло б перекупників, які обманювали населення;

5) заснування спеціальних сільськогосподарських установ (сільських, повітових, губернських), які б розглядали і задовольняли потреби сільського господарства в умовах кожної даної місцевості;

6) більш рівномірний розподіл податків, зборів і платежів відповідно до платоспроможності населення і прибутковості майна, обкладеного податком;

7) загальні заходи, які стосуються не тільки Чернігівської губернії, а і всієї Росії: розвиток освіти, впорядкування переселень і відхожих промислів.

Завершуючи свою доповідну записку, А.М.Рожественський зробив остаточний висновок: *“Якими б не були результати започаткованої реформи сільськогосподарської промисловості, успішність її буде залежати від ступені відповідності її культурному ладу, який історично склався, і на якому базуються основи земельних відносин. Сама реформа безсумнівно повинна спиратись на дані, точно і правильно досліджені, причому здійснення її повинне відбуватись без руйнування існуючого ладу, поступово і в суворій відповідності з дійсними потребами”*⁵⁸.

Таким чином, проаналізувавши пропозиції місцевих комітетів, ми бачимо, що в усіх без винятку чернігівських повітових комітетах з потреб сільськогосподарської промисловості їхні представники висловились за необхідність змін у характері землеволодіння та землекористування. Однак в різних регіонах губернії по-різному бачили шляхи проведення цих змін. Слід відзначити, що і сам Столипін не вимагав суцільної одноманітної уніфікації форм землеволодіння і землекористування. Він вважав, що там, де внаслідок місцевих умов община економічно життєздатна, адміністративно руйнувати її не можна - необхідно надати право селянину обирати той шлях користування землею, який його найкраще влаштовує. Однак якщо община штучно перешкоджала відокремленню селян, то таких господарів, на його думку, необхідно було законодавчо позбавити від кабали общинного ладу, який себе віджив⁵⁹.

Суть пропозицій чернігівських повітових комітетів щодо долі общинного землеволодіння залежала від характеру місцевих умов господарювання - від більш радикальних у північних повітах, де общинне землеволодіння переважало, до поміркованіших у центральних та південних повітах, де кількість общин була меншою, а їх значення було не таке вагомим.

Публікації і поширення звітів про засідання комісій та інших матеріалів були спрямовані на те, щоб якомога далі поширити схвалення ідей про перетворення селянських господарств в хутори. Після двох років напруженої роботи Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості дійшла висновку, що далі господарювати на основі общинної земельної власності просто неможливо. Було, зокрема, встановлено, що в середньому по 50 губерніях Європейської Росії мав місце пасивний економічний баланс: із кожного карбованця, стягнутого з селян, казна повертала назад у вигляді

найрізноманітніших витрат на сільське господарство 75,2 коп.⁶⁰

Остаточна перемога ідей аграрних перетворень виявилась протягом останніх трьох місяців існування Особливої наради, перед її скасуванням в кінці березня 1905 р., тобто ще до того, як набули значення революційні події цього року, і задовго до прем'єрства П.А.Столипіна з його відомим Указом 9 листопада 1906 р.

¹Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С.8.

²Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906-1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України. - 1997. - №8. - С.63-64; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 - 1918 рр.) // Український історичний журнал. - 1996. - №1. - С.3-14; Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А.Столыпина // Вопросы экономики. - 1990. - №10. - С.56-63; Дубровский С.М. Указ. соч.; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. - 1990. - №10. - С.63-74; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. - М., 1980.

³Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. - 1993. - №4. - С.3-19.

⁴Глаголев А. Указ.соч. - С.63.

⁵Мэйси Д. Указ. соч. - С.7.

⁶Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.127. - Оп.1. - Спр.9071. Отношение департамента общих дел с присылкой сведений о распределении книг "О положении и о сельском состоянии" издания 1902 г. (особое приложение к тому IX свода законов) и рапорты городских сиротских судов, уездных полицейских управлений и др. о получении их (октябрь-ноябрь 1902 г.) - Арк.1.

⁷Там само. - Спр.9543. Указы императора: от 26 февраля 1903 года о проведении некоторых внутренних реформ с целью предотвращения революционного движения, от 30 июля 1903 г. об учреждении из Приамурского генерал-губернаторства и Квантунской области особого наместничества (1903 г.) (копии) - Арк.2.

⁸Там само. - Арк.7.

⁹Там само. - Арк.12.

¹⁰Тхоржевский И. Последний Петербург. Из воспоминаний камергера // Нева. - 1991. - №5. - С.191.

¹¹Сидельников С.М. Указ. соч. - С.54.

¹²Глаголев А. Указ. соч. - С.59.

¹³Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / сост. Морозова А.В., Полетун Н.М. - Чернигов, 2006. - С.139, 270.

¹⁴Статистика землевладения 1905 г. - Вып.47. Черниговская губерния. - СПб., 1906. - С.40.

¹⁵Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - СПб., 1903. - С.68-69.

¹⁶Там же. - С.56-57.

¹⁷Там же. - С.40-41.

¹⁸Там же. - С.427.

¹⁹ДАЧО. - Ф.154. - Оп.1. - Спр.22. Сводные сведения по общественному страхованию по Черниговской губернии за 1894-1905 гг. (1894-1905 гг.) - Арк.42.

²⁰Черниговская губерния. XLVIII... - С.98.

²¹Там же. - С.119.

²²Там же. - С.38.

²³Там же. - С.45-48.

²⁴Там же. - С.94-96.

²⁵Там же. - С.160-161.

²⁶Там же. - С.167-171.

²⁷Там же. - С.172-173.

²⁸Федорина А. Створити рай і зруйнувати... // Україна молода. - 2009. - 6 серпня. - С.14.

²⁹Дімарова Є. Дівчата без наречених. Спогади. - К., 2008. - С.45-46.

³⁰Черниговская губерния. XLVIII... - С.173.

³¹Чернігівщина incognita. - Чернігів, 2004. - С.172-173.

- ³²Там само. - С.181.
³³Дімарова Є. Вказ. праця. - С.50.
³⁴Черниговская губерния. XLVIII... - С.148.
³⁵Там же. - С.151.
³⁶Там же. - С.146.
³⁷Там же. - С.182.
³⁸Там же. - С.179.
³⁹Там же. - С.309.
⁴⁰Там же. - С.245.
⁴¹Там же. - С.195-198.
⁴²Там же. - С.402-403.
⁴³Там же. - С.249.
⁴⁴Там же. - С.268.
⁴⁵Там же. - С.375.
⁴⁶Там же. - С.288.
⁴⁷Там же. - С.368.
⁴⁸Там же. - С.146.
⁴⁹Там же. - С.422.
⁵⁰Там же. - С.439-440.
⁵¹Там же. - С.30-31.
⁵²Там же. - С.8.
⁵³Там же. - С.15-16.
⁵⁴Там же. - С.56.
⁵⁵Там же. - С.60-61.
⁵⁶ДАЧО. - Ф.185. - Оп.1. - Спр.218. Дело по прошению крестьян сс. Пакули, Навоза, Рудни, Пыльни и др. о разрешении им переселиться на казенные земли в другие губернии (декабрь 1885 г. - март 1886 г.). - Арк.8.
⁵⁷Черниговская губерния. XLVIII... - С.70-73.
⁵⁸Там же. - С.73-75.
⁵⁹Румянцев М. Указ. соч. - С.66.
⁶⁰Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Вказ. праця. - С.63-64.

Герасимчук А.М.

Дискусии в черниговских местных комитетах о влиянии общинного землевладения на положение сельского хозяйства

Рассмотрены предпосылки столыпинских аграрных преобразований начала XX века в Черниговской губернии, в частности обсуждение в местных комитетах вопроса о влиянии общинного землевладения на положение сельского хозяйства губернии.

Gerasymchuk O.M.

Discussion in Chernihiv local committees of communal land tenure influence on a condition of agriculture

Devoted to preconditions of the Stolypin's agrarian reform at the beginning of the XX century in the Chernihiv province, particularly the discussion in local committees concerning communal land tenure influence on the condition of province agriculture.

Отримано 4.11.2009